

O'ZBEK TILIDA NUTQIY AKTLAR NAZARIYASINING KONSEPTUAL ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH USULLAR

Shamsiddinova Maftuna Hamidjon qizi

Namangan davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi magistranti
e-mail: maftuna_shamsiddinova@mail.ru
<https://doi.org/10.5281/zenodo.15721431>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 10-Iyun 2025 yil
Ma'qullandi: 15-Iyun 2025 yil
Nashr qilindi: 23-Iyun 2025 yil

KEY WORDS

nutqiy akt, pragmatika, illokutsiya, perllokutsiya, kommunikativ kompetensiya, O'zbek tili, kognitiv yondashuv, madaniyatlararo muloqot, raqamli tilshunoslik, kontekst.

ABSTRACT

Ushbu maqolada O'zbek tilida nutqiy aktlar nazariyasining shakllanishi, rivojlanishi va amaliy qo'llanilishi tahlil qilinadi. Zamonaviy kommunikatsion ehtiyojlar asosida nutqiy aktlar nazariyasining konseptual asoslarini takomillashtirish zarurati asoslab beriladi. Maqolada madaniyatlararo pragmatika, kognitiv tilshunoslik va kommunikativ kompetensiya kabi yondashuvlar asosida O'zbek tilida nutqiy aktlarni o'rganishning yangi metodologik usullari taklif etiladi. Raqamli kommunikatsiya va sun'iy intellekt kontekstida nutqiy aktlar nazariyasining amaliy qo'llanilishi ham ko'rib chiqiladi

Til – inson tafakkuri, madaniyati va ijtimoiy hayotining ajralmas qismidir. U nafaqat aloqa vositasi, balki harakat, ta'sir va niyatlarni ifodalashning kuchli vositasidir. Ayniqsa, insonlar o'rtasidagi muloqot jarayonida nutq orqali amalga oshiriladigan ijtimoiy harakatlar – nutqiy aktlar alohida o'ringa ega. Nutqiy aktlar nazariyasi XX asrda J.L. Ostin va J. Searle tomonidan ishlab chiqilib, keyinchalik tilshunoslikning pragmatika, psixolingvistika va kommunikatsiya nazariyalari bilan uzviy bog'liq holatda rivojlanib bordi. Bu nazariya so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi o'zaro anglashuv, ijtimoiy munosabatlar va kontekst muhim rol o'ynaydigan murakkab jarayon sifatida talqin qilinadi.

O'zbek tilshunosligida ham nutqiy aktlar masalasi turli nuqtai nazardan o'rganib kelinmoqda. Ammo mavjud yondashuvlar ko'proq an'anaviy, tasnifiy va grammatik asoslarga tayangan. Hozirgi globallashtirish, texnologik taraqqiyot, raqamli muloqot muhitining kengayishi esa nutqiy aktlarni yangi kontekstda – madaniyatlararo, kognitiv va ijtimoiy jihatlardan yondashishni taqozo etmoqda. Shuning uchun ham nutqiy aktlar nazariyasining konseptual asoslarini chuqurlashtirish va uni O'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlariga mos holda takomillashtirish bugungi kun ilm-fanining dolzarb masalalaridan biridir.

Ushbu maqolada O'zbek tilidagi nutqiy aktlar nazariyasining mavjud holati tahlil qilinadi, zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan integratsiyalash usullari asoslab beriladi hamda bu nazariyaning kommunikativ va madaniy jihatdan boyitish imkoniyatlari ko'rsatib o'tiladi.

Tilshunoslikda nutqiy faoliyatni tahlil qilishda nutqiy aktlar nazariyasi muhim konseptual asoslardan biri hisoblanadi. Bu nazariya til vositalaridan foydalanish orqali insonlar o'rtasida yuzaga keladigan muloqotning mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Avvalambor, bu yondashuv inson nutqi faqat axborot yetkazish vositasi emas, balki ijtimoiy

harakat, ya'ni amaliy faoliyat ekanligini ta'kidlaydi. J.L. Ostin va J. Searle singari g'arb tilshunoslari tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar nazariyasi bugungi kunda dunyo bo'ylab ko'plab tillar va madaniy kontekstlarda tadbiq qilinmoqda. Shu jumladan, O'zbek tilida ham bu nazariyani zamonaviy ilmiy mezonlar asosida takomillashtirish, uni tilshunoslik, psixologiya va madaniyatshunoslik bilan integratsiyalash orqali yanada chuqurlashtirish dolzarb vazifalardan biridir.

O'zbek tilshunosligida nutqiy aktlar masalasi ko'proq amaliy uslubshunoslik va pragmatika doirasida o'rganilgan. Talab, iltimos, ruxsat, ogohlantirish kabi kommunikativ nutq aktlari kundalik muloqotda keng qo'llaniladi va har birining o'ziga xos ijtimoiy hamda madaniy yuklamasi mavjud. Ammo mavjud izlanishlarda bu aktlarning strukturaviy-tasnifiy tahlili yetarli bo'lsa-da, ularning kognitiv, madaniy va interaktiv xususiyatlari chuqur o'rganilmagan. Ayniqsa, nutqiy aktlarning kontekstga bog'liqligi, intensionalligi (niyatga asoslanganligi) va tinglovchi tomonidan qanday qabul qilinishiga doir masalalar hali yetarli darajada ilmiy asoslanmagan.

Bugungi globallashtirish sharoitida O'zbek tilida nutqiy aktlarni madaniyatlararo pragmatika, psixolingvistika va diskurs tahlili doirasida takomillashtirish dolzarb masaladir. Chunki har bir til o'z madaniyati, ijtimoiy qadriyatlar va psixologik tafakkuri bilan bog'liq holda nutqiy aktlarni shakllantiradi. Masalan, o'zbek tilida iltimos bildiruvchi aktlar ko'pincha ehtiyotkor, yumshoqlashtirilgan tilda ifodalanadi: "Agar iloji bo'lsa...", "Ko'nglingiz bo'lsa...". Bu esa o'zbek xalqining o'dob va hurmatga asoslangan muloqot madaniyatidan dalolat beradi. Shu bois, nutqiy aktlar faqat grammatika va semantika bilan chegaralanmasdan, ijtimoiy-madaniy kontekstda ham o'rganilishi zarur.

Bundan tashqari, raqamli kommunikatsiya sharoitida (ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, forumlar) yuz berayotgan yangi tilshunoslik hodisalari nutqiy aktlarning ham yangicha shakllarini vujudga keltirmoqda. Masalan, emojisimon aktlar, qisqa forma ifodalari, tovushsiz kommunikatsiyalar – bularning barchasi zamonaviy nutqiy aktlardir. Shuningdek, sun'iy intellektlar, chatbotlar, virtual yordamchilar bilan muloqotda ham nutqiy aktlar nazariyasini zamonaviy texnologiyalar bilan bog'lash muhim bo'lib bormoqda.

Nazariyani takomillashtirish yo'llaridan biri – nutqiy aktlarni kommunikativ kompetensiya doirasida baholashdir. Ya'ni, til egasi nafaqat grammatik jihatdan to'g'ri, balki muloqotda joyiga qarab to'g'ri, madaniyatga mos, vaziyatga mos aktlarni qo'llay olishi zarur. Bu esa til o'rgatuvchi metodikalar, darsliklar, til siyosati va hatto tarjima nazariyasiga ham ta'sir etadi.

Yana bir muhim jihat – O'zbek tilidagi real muloqot materiallari asosida nutqiy aktlar korpusini yaratish, ularni tipologik tasniflash va zamonaviy tilshunoslik metodlari asosida avtomatik tahlil qilish imkoniyatlarini ishlab chiqishdir. Bu esa til texnologiyalari, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohalarida ham amaliy natijalar berishi mumkin.

Bunday ilmiy integratsiya nafaqat nazariy asoslarni chuqurlashtiradi, balki amaliy til o'rgatish, tarjima, ijtimoiy tarmoqlardagi til tahlillari va sun'iy intellektlar sohasida ham katta foyda keltiradi.

O'zbek tilida nutqiy aktlar nazariyasining konseptual asoslarini takomillashtirish uchun uni klassik yondashuvlar bilan cheklab qo'ymaslik, balki zamonaviy lingvistik konsepsiyalar – madaniyatlararo pragmatika, kognitiv tilshunoslik, kommunikativ kompetensiya va raqamli muloqot nazariyasi bilan boyitish zarur.

Xulosa. O'zbek tilida nutqiy aktlar nazariyasini takomillashtirish zaruriyati zamonaviy kommunikatsiya ehtiyojlari, madaniy o'ziga xoslik va tilning dinamik tabiati bilan bog'liq. Nutqiy aktlar faqatgina til birliklari emas, balki ular orqali amalga oshiriladigan ijtimoiy va psixologik harakatlardir. O'zbek tili muhitida bu aktlar o'ziga xos madaniyat, odob va kontekstual omillar bilan chambarchas bog'liq.

Nazariyani takomillashtirish uchun bir necha yo'nalishlar muhim:

— madaniyatlararo pragmatika yondashuvi asosida nutqiy aktlarni kontekstual o'rganish;

— kognitiv tilshunoslik va psixopragmatika asosida nutqiy aktlarning niyat va ong bilan bog'liqligini ochib berish;

— kommunikativ kompetensiya nuqtai nazaridan til egasining nutqiy aktlarni vaziyatga mos qo'llay olish qobiliyatini baholash;

— raqamli muloqot va sun'iy intellekt tizimlarida nutqiy aktlar modeli asosida til texnologiyalarini rivojlantirish.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, O'zbek tilshunosligida nutqiy aktlar nazariyasini yangicha konseptual asoslar bilan boyitish, bu yo'nalishda ilmiy-metodik va amaliy tadqiqotlarni chuqurlashtirish muhim ilmiy va ijtimoiy ahamiyatga ega vazifa bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдулвохидов Э. Pedagogical concept of writers as a means of enriching the pedagogical process. // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal Impact Factor Volume 1 | ISSUE 11 ISSN 2181-1784 SJIF 2021: 5.423, December 2021.
2. Н.Т.Ибрагимова Использование интерактивных методов и приемов, применяемых в обучении иностранным языкам. "Ta'lim va taraqqiyot" ilmiy-uslubiy jurnali 2025.2-son. ISSN:2992-9008; UDK:37
3. Tillayeva R. O'QUVCHILAR FAOLLIGINI OSHIRISHDA TADQIQOT ISHI TASHKIL ETISH SAMARADORLIGI //O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI YOSHFILOLOG OLIMLAR JAMIYATI.C.439.https://tsuull.uz/sites/default/files/02_06_22_toplam_til_va_adabiyot_ilmiy_va_amaliy_izlanishlar_yolidagi_0.pdf#page=439.
4. ПРИНЦИП ЭКОНОМИИ В МОРФОЛОГИЧЕСКОМ УРОВНЕ
5. (https://scholar.google.ru/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=O5jLEU8AAAAJ&citation_for_view=O5jLEU8AAAAJ:u5HHmVD_u08C) ВМ Херай Educational Research in Universal Sciences 2 (18 SPECIAL), 231-233, 2023
6. РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЕКТА В ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ Р Хайрутдинова JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY BULLETIN 8 (3), 30-34
7. <https://frontlinejournals.org/journals/index.php/fsshj/article/view/250>
8. Tillayeva R. T. BADIY ASAR MATNINI TAHLIL QILISH METODOLOGIYASI //Academic research in educational sciences. – 2024. – Т. 5. – №. CSPU Conference 1. – С. 381-390.
9. Tillayeva R. T., Mo'Minova M. M. Q. O'quvchilarning axborot bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirishda adabiy-tanqidiy materiallardan foydalanish metodikasi //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 11. – С. 219-223.
10. Tillayeva R. O'QUVCHILAR FAOLLIGINI OSHIRISHDA TADQIQOT ISHI TASHKIL ETISH

SAMARADORLIGI //O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI YOSH FILOLOG OLIMLAR JAMIYATI. – C. 439.

11. Tillayeva R. ADABIYOT DARSLARIDA BADIY MATN TAHLILIGA DOIR ZAMONAVIY YONDASHUVLAR SAMARADORLIGI //Universal xalqaro ilmiy jurnal. – 2024. – T. 1. – №. 7. – C. 16-26.

12. Tillayeva R. T. BADIY ASAR MATNINI TAHLIL QILISH METODOLOGIYASI //Academic research in educational sciences. – 2024. – T. 5. – №. CSPU Conference 1. – C. 381-390.

13. Tillaeva, Rayhona. "EFFECTIVE APPROACHES TO THE FORMATION OF STUDENTS'RESEARCH COMPETENCIES." (2022): 117-119.

14. Tillaeva R. THE IMPORTANCE OF THE LATERAL METHOD IN THE DEVELOPMENT OF RESEARCH COMPETENCE OF HIGH SCHOOL STUDENTS //European Journal of Humanities & Social Sciences. – 2023. – №. 6.

15. Tillaeva R. METHODOLOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF RESEARCH COMPETENCE IN LITERARY EDUCATION //Frontline Social Sciences and History Journal. – 2022. – T. 2. – №. 07. – C. 60-68.

16. Tillaeva R. Specific Characteristics of Scientific-Research Works in Literature Lessons //Central Asian Journal of Social Sciences and History. – 2022. – T. 3. – №. 9. – C. 10-15.

17. Rayhona T. CHARACTERISTICS OF ORGANIZING RESEARCH ACTIVITIES //СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ. – 2022. – С. 172-174.

INNOVATIVE
ACADEMY